

А. В. Якавенка (Мінск)

ТЫПАЛОГІЯ БЯЗЗЛУЧНІКАВЫХ СКЛАДАНЫХ СКАЗАЎ У БЕЛАРУСКІХ ПРЫКАЗКАХ

У артыкуле тыпалогія бяззлучнікавых сказаў (далей БС) даецца на аснове класіфікацыі П. П. Шубы, згодна з якой паводле структура-семантычнага прынцыпу вылучаюцца сказы з двухбаковымі і сказы з аднабаковымі адносінамі частак [1. С. 432]. Гэты падзел у пэўнай ступені адпавядае падзелу (якога прытрымліваюцца многія сінтаксісты) на сказы з аднатыпнымі часткамі і сказы з разна-тыпнымі часткамі.

У якасці крыніцы беларускіх парэмій выбраны двухтомны зборнік “Прыказкі і прымаўкі” пад рэдакцыяй А. С. Фядосіка [2]. У рабоце захавана арфаграфія арыгінала.

Бяззлучнікавыя сказы з двухбаковымі адносінамі частак

Большасць БС гэтага тыпу будуюцца паводле закону структуранага паралелізму, які прадугледжвае аднатыпнае марфалагічнае выражэнне галоўных членаў і аднолькавую інтанацыю і сінтаксічную арганізацыю прэдыкатаўных частак: *Адна бяда не ходзіць, адно ліха не бывае*. У прыказках сінтаксічны паралелізм узмацняецца псіхалагічным паралелізмам, пры якім з’явы чалавечага жыцця суадносяцца са з’явамі прыроды: *Пад добрым кустом трава зелянее, за добрым мужам жонка маладзее*. Часткі такіх сказаў раўнапраўныя паміж сабой. У гэту групу ўваходзіць сем разнавіднасцей БС.

1. У сказах са **спалучальнымі** адносінамі гаворыцца пра з’явы, падзеі, храналагічна звязаныя паміж сабой. Як правіла, часткі сказаў са значэннем **адначасовасці** аб’ядноўвае дэтэрмінант, дзеясловы-выказнікі выражаны формай незакончанага трывання: *На **благавешчанне** дзеўка касу не пляце, птушка гнязда не ўе*. Значэнне часавай **наследоўнасці** асабліва выразна праяўляецца тады, калі выказнік, які выражаны дзеясловам закончанага трывання, папярэднічае выказніку, выражанаму дзеясловам незакончанага трывання: *Мінуліся дзяды, братанька, у пост глядзіць хатанька*.

2. Сказам з **раздзяляльнымі** адносінамі ўласціва размеркавальная семантыка: *Хто ў лес – хто па дровы*.

3. БС з **супастаўляльна-супрацьпастаўляльнымі** адносінамі, як правіла, маюць двухчленную структуру (*Вада плыве – гады*

ідуць), зрэдку трохчленную (*Рукі – да работы, ногі – да ахвоты, галава – да ўсяго*) і зусім рэдка чатырохчленную (*Жаўранак прылятае на праталіну, іпак на прагаліну, жораў з цяплом, ластаўка з лістом*). Значэнне **супастаўлення** заснавана на адрозненні, але не супрацьлегласці з'яў: *Ад яблыні – яблыкі, ад сасны – шышкі*. Значэнне **супрацьпастаўлення** грунтуецца на супрацьлегласці з'яў, іх узаемавыключэнні: *Не мора топіць – лужа*. Значэнне **неаднаведнасці** ўзнікае, калі апісаныя з'явы супярэчаць, але не выключаюць адна адну: *Вясной лісток, увосень сучок*.

4. У сказах з **параўнальнымі** адносінамі адна з'ява прыпадабняецца да другой. Параўнальнае значэнне можа ўскладняцца супастаўляльным: *Пры сонейку цёпла, пры мамы добра*.

5. На **часавыя** адносіны ўказвае семантыка лексем прэпазіцыйнай часткі: *Восень – на дзень пагод восем*. Часцей за ўсё першая частка такіх прыказак – намінацыйны сказ, у якім названы пэўны адрэзак часу: **Стрэчанне** – *зіма з летам страчаецца*.

6. У сказах з **умоўнымі** адносінамі першая частка змяшчае ўмову, другая – магчымы вынік яе выканання: *Падсадзі на печ дядулю, цябе ўнукі падсадыць*. Многія сказы маюць **умоўна-часовае** значэнне: *Родзіцца дзіцёнак – гатуй пялёнак*. Для тых прыказак, якія адлюстроўваюць народныя прыметы, характэрна **квазі-дэтэрмінацыя**. Вымаўляюцца яны з інтанацыяй, уласцівай сказам з умоўна-выніковымі адносінамі: *Кот на печку – сюжжа на двор*. Аднак семантыка прэдыкатыўных частак паказвае, што такія сказы маюць не ўмоўна-выніковае, а вынікова-прычыннае значэнне. Параўнаем: *Ластаўкі нізка лятаюць – дождж будзе. – Ластаўкі нізка лятаюць, бо дождж будзе*.

7. У другой прэдыкатыўнай частцы сказаў з адносінамі **ўступальнасці** гаворыцца пра з'явы, падзеі, якія адбываюцца нягледзячы на ўмовы, названыя ў папярэдняй частцы: *Едзеш на дзень – бяры хлеба на тыдзень*.

Бязлучнікавыя сказы з аднабаковымі адносінамі частак

У такіх БС адна з частак прадвызначае значэнне другой і яе форму. У гэту групу ўваходзіць сем разнавіднасцей складаных сказаў.

1. У сказах з **азначальнымі** адносінамі другая частка якасна характарызуе паняцце, названае ў папярэдняй частцы: *Добра то сваё ўласнае **дзіця**: яно пойдзе плачучы, а вернецца скачучы.*

2. Сказы з **дапаўняльнымі** адносінамі ў першай частцы маюць слова агульнай семантыкі, другая частка канкрэтызуе яго: *Прыйшлі важныя **вясці**: няма чаго есці.* Выказнік першай часткі можа быць выражаны дзеясловам, лексічнае значэнне якога патрабуе пасля сябе дэлібератыўны аб'ект, другая частка раскрывае яго: *Заўсёды людзі **кажуць**: старайся, вучыся, а то дурнем памрэш.*

3. У сказах з **паясняльнымі** адносінамі постпазіцыйная частка каменціруе, робіць больш зразумелым агульны сэнс папярэдняй часткі: *Шчасце як да каго: **інышы і бедны, але шчаслівы, а інышы і багаты, а шчасця не бачыць.***

4. У сказах з адносінамі **абгрунтавання** другая частка змяшчае ўказанне на прычыну, дае аргументацыю таму, пра што было сказана раней: *Не бяры чужога: **аддасі сваё.***

5. У сказах з адносінамі **выніку** ў прэпазіцыі выражаецца значэнне прычыны, у постпазіцыі – указанне на яе вынік: *Раніцай росна, удзень млосна, увечары камары – не выстаўляе з куста **галавы.*** Другая частка можа ўскладняцца значэннем **меры і ступені**: *Дагуляліся гулякі: **няма хлеба і табакі.***

6. У сказах са значэннем **прычыны** паміж састаўнымі часткамі могуць развівацца як прычынна-выніковыя, так і вынікова-прычынныя адносіны. Параўнаем: *Шчасце як шкло: **лёгка разбіваецца.*** – *Шчасце як шкло, таму лёгка разбіваецца.* – *Шчасце як шкло, бо лёгка разбіваецца.* Першая частка такіх прыказак – бінамінацыйная канструкцыя са значэннем параўнання: *Мачыха як **месячык: свеціць, ды не грэе.***

7. У сказах з **мэтавымі** адносінамі другая частка ўказвае на мэту дзеяння, названага дзеясловам-выказнікам у першай частцы: *Ліса ад дажджу і пад барану **хавалася: не ўсякая, казала, кропля дастане.***

У заключэнні адзначым, што ў прыказкавым матэрыяле дамінаруюць БС з супастаўляльна-супрацьпастаўляльнымі адносінамі, найлепш прыстасаваныя для выражэння характэрнай для прыказак антытэзы. Не менш прадуктыўнымі для выражэння абагульняючых меркаванняў з'яўляюцца канструкцыі з умоўным і прычынным значэннем. Найменшую частотнасць маюць БС са спалучальнымі адносінамі, бо іх прэдыкатывыя часткі вымаўляюцца з інтанацыйнай

пералічэння, не характэрнай для парэмій, якім уласціва выразнасць і экспрэсіўнасць выражэння думкі.

Такім чынам, беларускія прыказкі прадстаўлены ўсімі структурнымі тыпамі БС, якія ёсць у мове ў цэлым. Пэўныя канструкцыі валодаюць большай прадуктыўнасцю, што тлумачыцца большай ступенню іх адпаведнасці прыродзе парэмій.

1. Современный русский язык: В 3 ч. Ч. 3: Синтаксис. Пунктуация. Стилистика / Под ред. П. П. Шубы. Мн., 1998.
2. Прыказкі і прымаўкі ў 2 кн. / Рэд. А. С. Фядосік. Мн., 1976.